

Весна Д. Јусуфовић¹
Универзитет у Новом Саду

ДОБА ПРОСВЕТИТЕЉСТВА: ЕРОТСКЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У ДЕЛИМА ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА, ЈОВАНА МУШКАТИРОВИЋА И МИХАИЛА МАКСИМОВИЋА²

Abstract: In this review we will try to create and define the literary corpus of erotic content, that is, literary and artistic texts with erotic elements, which cover the period of the „learned century” of Enlightenment, in order to allow us at one point to become witnesses of the struggle for the liberation of language and linguistic expression, which, at the same time, implied the liberation of the collective erotic (if one could speak about it in the first place), but, paradoxically, also testified how people were morally torn apart and lost in the rules of intimate and public spheres of life. The main reason for this endeavour is to determine the position and importance of erotic literature in Serbian literature. The research aims to contribute, with a different interpretation, to the understanding of national erotic literary tradition. The process of redefining the relevant corpus of erotic material aims to incorporate it into the integral erotic literary system, as well as to motivate other researchers to continue with this important endeavour in the future.

Key words: Enlightenment, desire, repression, eros, moral, division, shame, social relations, distance.

Друга половина XVIII века, не повлачећи оштре линије раздвајања између културних обележја столећа, донела је српској и суседним срединама почетне импулсе идеологије просветитељства. У српској литератури, записаће Милорад Павић, то је век *здрвао разума* (Доситеј) или *учени век* (Рајић) (Рајић 1991: 17). Инсистирање на здравом разуму као основици овог културно-књижевног правца био је велики корак у борби против *човечије самоокривљујуће неунолећности*, заблуда, предрасуда, незнања, неписмености, уопште, отклон од несамосталне мисли и зависности од туђега вођства (Рајић 1991: 17).

Снажне европске интелектуалне личности као што су Лајбниц, Волф и Еберхард у Немачкој, Хјум, Лок и Адисон у Енглеској, Волтер, Русо и Дидро

1 vesna.etaba@gmail.com

2 Рад је произишао из дисертације под називом *Еројографија у српској књижевности XVIII и XIX века* одбрањене на Универзитету у Новом Саду 2014. године.

с *Енциклопедисти*ма у Француској, учествују у формирању система просветитељске мисли, упућујући човека XVIII столећа на изграђивање сопствене аутономије разума, на рационално поимање религије, деизам, те чак атеистички облик верског осећања, јер је критика цркве и религије имала значајну улогу у филозофској мисли периода о којем је овде реч (мисли се, пре свега, на уверење о томе да је религија ефикасно средство за спутавање народа у корист владајућих слојева друштва). Проблемом религиозне свести темељно ће се бавити Дидро, сагледавајући историјском критиком Свето Писмо, где је посумњао у идеју божанства и загробну казну. Он ће се доцније фокусирати на деизам, сматрајући да је *природна религија довољна*, те ће, напоследку, порицати све што има везе с постојањем божанског откровења (в: Державин 1947: 30). Жан-Жак Русо, рецимо, у складу са сензибилитетом тзв. *интуитивной просветитељства*, доживљаваће природу као извор на који се треба вратити, а непоқвареност срца као једини спас од привидне и изживљене културе (Рејовић 1957:53) (овде се јасно могу препознати идеје наших просветитеља). Људска природа у својој једноставности биће кључ за одгоњетање идеје о идеалу човека, као разумног и слободног бића. Према Русоу, првобитно (природно) стање људи био је живот самих појединаца, који су живели изоловано сваки за себе (Рејовић 1957:55). Међутим, иако га је одгајила природа, човек се мора образовати, да би постао природан, односно, разуман (Рејовић 1957:60). Моћ васпитања, коју ће истицати и наши писци (посебно Доситеј Обрадовић) игра велику улогу у формирању човека, самим тим и целокупног друштва, а *искреност срца* и чула, из којег проистичу велике спознаје о спољашњем свету, одговорни су за способност рационалног закључивања. Кад је реч о „српској мисли”, међутим, Доситеј Обрадовић сматра да чак и првобитна искреност срца може да се претвори у зло ако се не повинује законима разума. То значи да је век просвећености, несумњиво, дао велики допринос у области педагогије, због чега су морале бити измишљене, између осталог, нове форме, које ће лакше допрети до читалаца (писма, филозофске приче и сл.). Напоследку, у томе можда и лежи доминантна одлика ове епохе: „Та домишљатост у приповедању и исказу праћена је жељом за легитимношћу. У веку просвећености човек не престаје да се пита о свом праву на реч и о њеном односу према истини” (Аријес, Дибј 2002: 348).

Да би се до истине дошло, према Русоовом схватању, требало би прекинути везу с друштвом, након чега ће овај поступак довести до великог откровења. У оквиру интуитивног просветитељства, које се у XVIII столећу почетно везује за име Жан-Жака Русоа (тек ће у наредном веку доживети прави успех), филозофија се обраћа више срцу и осећањима него духу и интелигенцији. Овде је реч о поступку „[...] који се састоји у преношењу критеријума истинитости са спољашњих норми (валидност усаглашена с разумом) на интимно убеђење и на интуицију **ја** [...]” (Аријес, Дибј 2002: 350).

Писац као мислилац који анализира своје интимно *ја*, те филозоф који поставља себе у жижу света, ангажују се на простору јавног: „Наш филозоф не мисли да је овај свет његово изгнанство; не замишља себе у непријатељској земљи; хоће да ужива [...]. Цивилно друштво представља, да тако кажемо, божанство за себе на земљи” (Arijes, Dibi 2002: 348).

Критички принцип, усмерен на жигосање заосталости у оквиру цркве и последица које такво стање производи, било је оружје слободне мисли правца русоовске оријентације. Де Сад, рецимо, свесно или не, распиње нит између отвореног простора прихватања сексуалности и одбацивања, не само религије, већ и свих осталих структура које искључују ослобађање кроз злочин и „разблудност”. Нихилизам, атеизам, као и многе друге компоненте граде једну од најкомплекснијих филозофија у историји светске књижевности. Међутим, у погледу негирања догми и божанског значаја гласника вере на земљи, Де Сад је истински представник (анти)просветитељске оријентације XVIII века: „Преокрећући потпуно русоовску моралност, Сад је напао схватање да су природа и природни људи нужно добри, показао је да тако нешто уопште не постоји, а тада је отишао даље закључивши да све то није разлог да човек не остане веран природи. Уколико је природа неправедна и сурова, зашто онда и човек, такође, не би био?” (O’Fejlen 1981: 78). Не можемо, збиља, потврдити да ли је и у којој мери његов начин размишљања имао утицаја на књижевне ствараоце и филозофе нашег поднебља, но свакако да је, заједно са Русоом, Дидроом, Волтером и осталим релевантним именима, пробудио занимање код српских писаца осамнаестог столећа.

Један од првих гласника просветитељско-рационалистичког програма код нас био је Доситеј Обрадовић, верујући да се учешће бога исцрпљује настанком света и да све после откровења треба подвргнути критици здравог разума, па самим тим и забрану природног сексуалног контакта. Тако ће, рецимо, забележити да је целибат против

„[...] богосозданог јестества, против сваке искрице памети и разума, на умањеније, истребљеније и на погибелъ рода человеческого [...] јер [...] непоколебими и вовјеки неподвижими јестества закон [...] чини да човек без жене не може бити како год голуб без голубице, како риба без воде [...] и нема таквих [...] дрвених и нечувствених калуђера [...] који за женом не уздишу, не чезну и не гину [...], те су се чак испосн ицима у либијским пустињама привиђале жене [...] и по свој прилици лепе” (Obradović 1961: 23).

Иако телесну љубав или *сласнољубије*, којој је сврха сексуално уживање, Доситеј не одобрава и тумачи је као порок (Obradović 1961: 23), писац неће исказати негативан став према телу (*Нико не мрзи своје тело, него га храни и трије* – в. Timotijević 2006: 117), те ће препоручити да се нези тела посвети

једнака пажња као и нези душе („Дакле, да имаш старост о својем телу, како ћеш га сачувати у здрављу, у чистоти, у поштењу, у благим обичајима” – в. Тимотијевић 2006: 178). Јер, осамнаести век признаје здраво тело, снажно, оно које служи за поносно приказивање у јавности, док је болесно принуђено да се крије и прећуткује: „[...] болест значи епизоду која се бележи без појединости. То тело нема сексуалних тајни, а ако се и нађу, толико су прикривене да их читамо као кодиране” (Агијес, Дибі 2002: 311). У складу са таквим телом, и телесни однос биће пожељан искључиво у циљу прокреације:

„Љубав мужескога пола к женском у и женскога к мужеском – пречасна и света љубав! Кад по закону и по премудром намјеренију јестества бива – источник и начало чловеческога порода! Жени се човек за имати верна друга у свем животу свому, у благополучију и злополучију, у весељу и у скроби, у здрављу и у немошти. Чувствујући у себи склоњеније к женском полу, чује свети јесества глас који га позивље да родитељ буде и да се оцем нарече. Чрез законо совокупљеније с другом својим даје свету себи подобан плод и род, сподобљавајући се првога и највећега благословенија божијег, које се састоји у: **растите се, плодите се и напуњајте земљу.** Слатка и света љубов супружеска, пријатељска и себе истога! Понеже шта друго љуби муж у жени својој и жена у мужу својему разве половицу себе?” (Obradović 1961: 283).

У делу *Живои и прикљученија* Доситеј ће исмевати своју младаљачку намеру да остане неожењен и телесно недирнут:

„Кога оженити? Мене? Сачувај боже! Боље сто пута да ме каква свирепа лавица с ноктима својима на парчета растргне, него да ме најлепша српска кћи у своје незлобиве, чисте девојачке наручи загрли! [...] Нипошто и никако! Ја ћу дјевство моје хранити, анђелом ћу подобан бити. Ево, браћо људи, какав сам вам ја онда светац био! Но природно морао сам у такову кривопутицу и заблудженије упасти читајући књиге које нису за мене биле, и хотећи да пре времена сврх дјевства и женидбе мудрујем, не знајући ни што је једно ни друго” (Obradović 1961: 71).

Нешто касније, Доситеј ће пренети говор мудрог епископа Георгија Поповића о монашком животу, где се тврди да они пустињаци који су се одрекли свега и живе у изолацији, нису леп призор за женске очи „[...] које су пуне магнета и кадре су најсувијем телу живот и движеније дати” (Obradović 1961: 77). У наставку текста епископ ће објаснити потребу за *наслаједенијем* које долази као награда одређена за све муке кроз које човек и жена пролазе отхрањујући и подижући своје потомке. Интересантно је то што се овде телесна љубав посматра као награда за труд и недаће родитељских дужности

– у оквиру брачне везе, истина, но сексуални ужитак ипак се признаје као *радосић* и *сладосић* којом се прославља живот:

„За ова сва страдања хтео је милостиви творац учинити и неко награжденије човеку и жени, давши њима велико и неисказано наслажденије: у очима, у прсима, у грљењу, у љубљенију и сваком наслажденију које у чистом и светом брачном сојузу уживају; коју радост и сладост чувствујући не само добровољно и радосно подносе труде који следеју” (Obradović 1961: 78).

За разлику од мушкарца, функција жене, о чему је већ било речи, сводила се на улогу мајке и сестре (идентитет стечен преко мужа и брата), те прекршај којим би се такав њен идентитет изменио подразумевао би последице у виду оштрих и немилосрдних јавних прозивки. Она је своје сексуално обележје могла да преузме искључиво у оквиру брачне заједнице, а свако друго одступање упућивало је на пркос традицији. Наравно, нарушавање осетљивости постојећег поретка није се опраштало ни мушкарцима, па су, стога, и они морали бити упозорени на опасност од неизвесности проузроковане прецртавањем општеприхваћених моралних вредности. Због свега тога, питање вредности постојеће културе, на штету традиције заокупљало је како европске, тако и просветитеље нашег поднебља – Доситеја Обрадовића, Мушкатировића, Максимовића и многе друге (ипак, овом приликом задржаћемо се само на поменутих ауторима).

Савременик и пријатељ Доситеја Обрадовића, Јован Мушкатировић (око 1743–1809), окушао се као сакупљач српских народних умотворина у временском периоду између Венцловића и Вука, као историчар и *будитиљ* *џрађанске свесћи код Срба у XVIII столећу* (Marinković 2008:19). Нас, међутим, највише интересује она критика коју је Мушкатировић спровео користећи се еротским дискурсом, у форми забележених народних пословица, објављених под називом *Причће илићи по просћому пословице* (1787 и 1807). Анализирањем укупно осамдесет и осам пословица ласцивног садржаја, које је овај писац забележио (а издвојене су у књизи *Граждански еротикон*), дошли смо до закључка да се, према категоријама које обухватају, грубо могу сврстати у пет група. У првој, која броји најмање пословица, помињу се полни органи (седам), затим оне у којима се говори о стражњицама (тринаест), следи критика мушког понашања (осам), након тога критика женског морала (чак двадесет и четири) и, напоследку, полни однос (тридесет и шест пословица).³

Изреке у којима се директно или индиректно помињу мушки или женски полни орган, углавном својом садржином исмевају њихове димензије

3 У овом раду неће бити анализирани све изреке, већ само одбране.

(*За цей толем, а за крвевей мален* – Дамјанов 2005:109) или функционалност (*Машор курјак, ако и не може ујестим, а он ойей шкљоца* – Дамјанов, 2005: 110; *Каква је дуља, још добре пчеле излећу* – Дамјанов 2005: 167; *Која шиква често на воду иде, мора да се разбије* – Дамјанов, 2005: 167; *Уд који највише треша најуре умре* – Дамјанов, 2005: 169; *Боји га се као нека ствар кише* – Дамјанов, 2005: 109). Мотив стражњице, који се појављује у једној од подела, у складу је с наводом да се вагинални и телесни отвор сучељавају у једној посебној равни, у паралелизмима који асоцирају на сличну анатомију, али се по функцији ипак разликују (о чему смо већ писали у једном од претходних поглавља везаних за рукописне песмарице). Поред изрека у којима се помиње стражњи део тела, сусрећемо се са онима у којима је дошло до укршања полног односа и вршења нужде или пуштања ветрова, што је у директној еротској вези (*Јеби поје, нека село плаћа, али се пази, не посери гаћа* – Дамјанов 2005: 109; *Ко на мајарцу јаше, ваља да му и прдеже шриш* – Дамјанов 2005: 110; *Они у једну шикву прде* – Дамјанов 2005: 111; *Ја га крштим, а он прди, и не би било живо* – Дамјанов 2005:111; *Јај чакшире на тузицу, ја ли колац у тузицу* – Дамјанов 2005: 111; *Реци лудом да се поиша, а он ће се и посраши* – Дамјанов 2005: 168 и т. сл.).

У овом случају, дакле, пуштање ветрова и избацивање измета имају улогу како да понизе неке од актера (*Кућа ти се коцем затворила; или кућа ти се кућерином звала, а жена ти чело главе срала* – Дамјанов 2005: 168), тако и да посредно скрену пажњу на могући сексуални контакт. Јер, пуштање ветрова, о којем је већ било речи нешто раније у тексту, могло би да се доведе у везу с ритуалним пуштањем ветрова у традиционалној култури (у оквиру свадбених обичаја), као забран или, пак, као нешто што има своју функцију, посебно ако се узме у обзир да је овај поступак симболизао и полну жељу (Karapović, Jokić 2009: 48).

Критички став уперен против непримереног понашања налази се у тридесет и две пословице, од којих се чак двадесет и четири односи на жене, а свега осам на мушкарце, што јасно указује на изразито патријархални модел живота у тадашњем српском друштву. Када је реч о истицању неморала код особа женског пола, углавном се истиче лакоћа с којом ступају у сексуалне односе, а обухваћене су све старосне категорије, од младих девојака, преко удатих жена и удовица, све до старица (*Жена многа којешта ишти, а само једно даје* – Дамјанов 2005: 109; *Ко има ружну жену, онај другом нек' се не руја јербо му је руја и код куће; а ко има лећу, онај у коло нек' не иде јербо му је коло и код куће* – Дамјанов 2005: 110; *Нека је лећа, ако ће биши и покурвица* – Дамјанов 2005: 111; *Подрж' дер ми секо ово кошале да се најсујем оне курве* – Дамјанов 2005: 111; *Удовица се и на кола пене, а све велм: „Нећу”* – Дамјанов 2005:111; *Кад девојке нема добра је и баба* – Дамјанов 2005: 110; *За невољу бабу воде кад девојке не на' оде* – Дамјанов 2005:

167 и т. сл.). Слободно понашање жена, које је било подвргнуто оштријим „прозивкама” од стране, углавном, мушкараца (чак и ако је то дошло у облику гласа цркве), само је резултат истог – јер, прогласивши жену наивним и инфантлним створењем ненамерно јој је створен простор за сексуално меандрирање. Мушкарци, у складу са нешто либералнији приступом сексуалном понашању, добијају блажи укор, но нису ни они поштеђени подсмеха: *За сваку се кецељу зайне* (Damjanov 2005: 109); *Који ђак у гаћа њамећ носи, никада оћ њећа не буде учен човек* (Damjanov 2005: 168); *Курвари се нерадо жене* – (Damjanov 2005: 168); *Не зна ни оћкуда је шућалъ* (Damjanov 2005: 111) и т.сл.

Полни однос, већ смо нагласили, јавља се непосредно у тридесет и шест изрека, и то везан за критику клера (*Који год иоћ често лићуритише, али је лићуритија нелицравна, али иоћадитија неоћрана* – Damjanov 2005: 110; *Ко иоћа, ко иоћадитију* – Damjanov 2005: 110), остарело тело (*Без сћарца нема ударца* – Damjanov 2005: 167; *Видима је беда када је у сћарца жена млада* – Damjanov 2005: 167; *Кад се маћор њањ ућали, већма шћори нећо ли млаг* – Damjanov 2005: 167; *Под сћаросћ војничина и ашиковање ружна је сћвар* – Damjanov 2005: 168; *Дух бодр, њлоћ же немоћчна* – Damjanov 2005: 169) и опис нагона (*Жеља и жеђ, то су две шешке сћвари* – Damjanov 2005: 167; *Ако нисам кумовао, а оно сам барем кроз њлоћ њледао* – Damjanov 2005: 167; *Из шале се и деца рађају* – Damjanov 2005: 110; *Ко коћа жеби, лећо га њлеги* – Damjanov 2005: 110; *Раћ лов и миловање шћолико нещкокојсћва чине колико и уве сељенија* – Damjanov 2005: 111 и т. сл.).

Збирка пословица Јована Мушкатиновића, служећи се сажетим и занимљивим рефлексима, којима се обухвата богат колаж слика из грађанског (и руралног) друштва, покушала је, мање или више успешно, да својим сународницима пружи *васићитну лекћиру на иримерима дубоко ироживљеноћ искуствa* (Marinković 2008: 25). У том смислу, требало би се подсетити тврдње изречене нешто раније у тексту, која епоху просвећености доживљава као значајан чинилац у развиту педагогије, јер напослетку, моћ васпитања игра велику улогу у формирању човека и друштва у целини. Еротски дискурс у овим изрекама, иако је експлицитан, заклоњен је елементима хумора, а овакав вид комуницирања са читаоцима већ смо имали прилике да уочимо нешто раније, и то у поетском материјалу рукописних песмарица. Доба просветитељства, дакле, проналазило је нове и интересантне форме којима би се обратило и поучило своју читалачку публику, али и придобило нову – чини се да је изабрало еротски и хуморни дискурс као ефикасна средства за тај важан подухват. Ова мисао свакако кореспондира с тврдњом да је Јован Мушкатиновић својим делима покушавао да докаже да је

[...] *књижевност* заправо мање уметност него што је моралан чин и *пројективна сазнајност*, да животи, наиме, *потребује* много више *трудоно зноја и мукоштриних напора* од онога колико су *дошаташњи носиоци књижевне уметности* код нас *давали* да би се, *једној дана*, дошло до *смисла* *сопствене постојања* (Marinković 2008: 29).

Још један од литерарних трудбеника који се појавио последње две деценије осамнаестог столећа, писар инспектората земунског контумаца, Михаило Максимовић, у књижевност ступио је делом *Малиј буквар за велику децу* (1792), не сасвим оригиналним, но ипак првом истинском хумористичко-сатиричном сликом карактера људи с нашег поднебља и социјално-политичких појава тог времена. Сто седамнаест појмова, колико је анализирано у овој књизи, налазе се у односу у којем њихово примарно значење није најважније, јер оне су само асоцијација на одређену појаву коју је писац желео да прокоментарише. Неколико социјалних категорија обухваћено је литерарном анатомијом – свештенство (двадесет и осам речи), жене (двадесет и пет речи), морал (једанаест речи), паори (шест примера), песници и интелектуалци (четири примера) (v. Lazarević 2008), с тим што овде нема строге поделе по темама, већ се исти смењују и укрштају, по потреби. Критикује се морал, похлепа, клер, помодарство и затуцаност, све што долази из Беча и Пеште, а што је донело нагле и ненадане промене у српском патријархалном друштву; затим ограђивање од традиционалних вредности и модела понашања у корист усвајања друкчијих, новостечених манира у оквиру градске средине и међу младима: „Некада највеће вредности српског патријархалног морала – скромност и чедност, вредности које је и народна песма опевала, нагло се одбацују [...]” (Lazarević 2008: 197–198).

Понекад, Максимовићев глас толико је оштар да прелази у јеткост, чак вулгарност. Због тога, док је дело још било у рукопису, аутор је морао да се повинује примедбама рецензента Атанасија Димитријевића Секереша и да поједина драстична места уперена против клера и злонамерне опаске укло­ни, замени или ублажи (Marinković 2008: 35). Рецимо, у једној од одредница под називом *Вештица* писац се позива на стара веровања о вештицама, ђаволу и местима на којима се окупуљају правећи, потом, паралелу са савременим друштвом у којем „[...] љубови достојне вештице напротив тога дочекују своје јарце по сокаци” (Damjanov 2005: 115). С тим у вези стоји веровање да ђаво јаше на јарцу (додуше, често се и сам ђаво представља на сликама с главом јарца), животињи која симболише похотљивост, а управо такво значење има и код Максимовића. Међутим, овај опис, слободно можемо рећи, налази се у нескладу с народним веровањем по којем су вештице не девојке, већ жене удате, и то после своје педесете године (но, постоје и друкчија тумачења према којима пишчева интервенција и није сасвим

нетачна). Рушењем традиционалних вредности, прави се простор за успостављање новог типа морала, због чега и проток сексуалне енергије постаје јачи. Да се писац жали на новонасталу ситуацију, јасно се види из текста. Рецимо, у одредници *Бисер* бележи: „Ако девство, како људи говору, бисер јест, то чудити се није што се тако ретко находи; јербо бисер већ от неког времена из моде изашао је” (Damjanov 2005: 115).

Бисер, симбол реткости, вредности, блиставости и чистоте, овде је употребљен да би се представила опадајућа путања женског морала. Иако се нигде не помиње да је реч о критици њиховог понашања, употребљавајући реч „мода” на крају одреднице, карактеристичну за интересовања слабијег пола, аутор читаоцима ставља до знања ко је, заправо, мета његовог подсмеха. Ипак, писац се не бави детаљно женском психологијом, већ остаје у оквирима свођења на њене друштвено референтне улоге супруге и мајке, интересујући се више за женску доминацијом над мушком, те средствима којима се служе на путу до циља (v. Lasek 2004: 523).

Исти случај је са термином *Посрнути* – још једном, аутор се „обрушава” на лакомислену женску популацију: „Док су наше девојке сниске папуче носиле, нису посртале, а сад от како високе штикле носити почеше, свакиј час посрћу” (Damjanov 2005: 116).

У том смислу, не треба занемарити значај одела као обележја статуса, идентитета и родне припадности у епохама барока и просветитељства, као форме важније него што се то на први поглед чини. Доситеј Обрадовић, с тим у вези, бележи:

„Заисто, сожаљенија је и уздисања достојна вешт за такова висока немјеренија од бога произведена и опредељена, разумна створења видети да толико маре за ствари од ништа: за којекакве пантљичице, за лепеце, за куриозно и чудновито некако по непостојаној моди измишљене капе и шешириће” (Timotijević 2006: 199).

Залагање за природну лепоту, без пратећих елемената које је мода тог периода (али и мода уопште) подразумевала, осим код Михаила Максимовића и Доситеја Обрадовића, могло се препознати, између осталог, у ставовима Гаврила Стефановића Венцловића (који је осуђивао разметљиво одевање жена), многих састављача рукописних песмарица и Саве Текелије, који је критиковао моду у складу са карактеристичним критичким погледима просветитељства, чији је главни представник био Жан-Жак Русо. Заправо, доживљај моде почео је да превазилази сопствене оквире и постао је, забележиће један аутор, важан импулс у дефинисању новог схватања жене, који је трпео велике ударце од стране мушке грађанске поезије (Timotijević 2006: 201). Јер, у немогућности да се пореде с мушкарцима, жене

су морале да пронађу начин да се докажу – склоност ка модирању била је њихов покушај самопотврђивања. Испитивање те нове димензије, али и прилика да „одмере снагу” с другим конкуренткињама, претворили су жену у потрошача и пружили јој прилику за слободније испољавање сексуалности у форми интересовања за модерно. Борба за одржање корака са тзв. трендовима, сматра се, била је у суштини, војевање за афирмацију женског принципа (Тимотијевић 2006:199). Сличан став, везан за изругивање помодарских склоности код жена XVIII века сретћемо и у одредницама *гама, гајч, здравље, иџла, шеријеније, шешир, здравље и девојка* (v. Kostić 1953).

Појам *Дан*, који се такође налази у Максимовићевом делу гласи: „Раздељује се на пургерскиј и јестествениј. Зора јест време устајања за паоре, који обикновено по натури живу. Благородниј дан у календару не налазим, јербо то само от Даме зависи, како у њеној спавахој соби зору уредити хоће” (Дамјанов 2005: 115). Спаваћа соба овде се јавља као оквир за еротске снове имућнијег или бар средњег сталеза, јер је, у највећем броју случајева, сиромашнији слој своје потребе задовољавао на мање интимним и удобним местима. И у овој одредници централно место заузима критика женског морала, с тим што је писац, истина, још увек ироничан, но ипак мање злонамеран него иначе, додељујући жени титулу *гаме*.

Под термином *Угнца*, Михаило Максимовић записаће:

„Јест инструмент, с којим се риба лови... Што мутнија вода, то бољиј лов... Девојке лову с њежним ногама – ватреним очима – возвишеним сисама а често с другим којекаквим багателма. У старим временима био је прикорм девојачкиј: сербскиј обичај – добро домостроителство – неусиљена пристојност – и верно срдце. Мени су стари људи казивали, да свака девојка, која је овако ловила, своју удицу нигде на празно бацила није; а сад другојачије ловећи, често с Апостолом Петром повикују: Господи! Ево целу ноћ трудисмо се, и ништа не уфатисмо” (Дамјанов 2005: 116).

Аутор се на овом месту послужио сатиром исмевајући, још једном, лукавост и посрнулоост слабијег пола, те са осећањем извесног жаљења правећи паралелу између некада традиционалног патријархалног модела живота и садашњег, у којем се, по његовом мишљењу, систем вредности знатно променио. Као да стидљивост и кроткост више нису на цени – оно што је некада био идеал скромне и лепо васпитане младе жене, сада престаје да постоји. Реминисценција на новозаветну библијску личност Апостола Павла има за циљ да појача деловање звучности слике на читаоца, а комични елемент послужио је да се скрене пажња на озбиљност моралне деградације друштва XVIII столећа.

Жена, као предмет интересовања српских писаца тог периода, иако „награђена” нешто већим правима у друштву, које је подразумевало и истичање потребе за њиховим образовањем, истовремено, често је од стране истих била осуђивана због свог неприкладног понашања и немарног односа према традиционалним патријархалним вредностима. Овде је несумњиво реч о извесној изгубљености жене “[...] услед одбацивања проверених вредности зарад прихватања секундарних форми понашања које наизглед нуде већу слободу” (Lasek 2004: 515). Одједном, слобода сексуалне комуникације, некада обележје искључиво мушког кода, сада постаје садржалац женског бића (па и принципа, зашто да не?), што је можда прецртало до тада једини познати образац породичног живота. Због свега тога, за неке од писаца тог периода потпуно је неприхватљиво то “[...] олабављивање стриктно зацртане границе између мушког и женског света, и у складу са тим тачно одређених норми опхођења[...].” (Lasek 2004: 516). Реч је о покушају њеног уклапања и прилагођавања актуелним трендовима, а последица тога је подсмех оних мушкараца који не признају западни модел понашања, пристигао из правца Аустријске монархије. Па ипак, овде нема места за критику суштине женског бића већ о “[...] прекору везаном за појаве које угрожавају патријархални систем функционисања породице као фундамента српског друштва” (Lasek 2004: 521).

Укључивање тих нових тенденција западне културе у свакодневицу једног дела српског живља, са собом је донело и многе недоумице везане за то како и колико појединац може бити слободан у друштвеној кошници, а један од проблема свакако је била и чињеница да су у исто време, на истом (малом) простору егзистирала два типа морала, два обрасца понашања. Ако се то узме у обзир, није необично то што је човек XVIII столећа постао збуњен: с једне стране осећао је репресију цркве, а с друге, опет, слушао је „покличе” просвећености, која је била у пуном замаху. У таквој атмосфери, препуној опречности и недоречености, покушао је, дакле, Михаило Максимовић да створи мали правилник о понашању, и на тај начин својим сународницима помогне у вредносном процењивању одређених поступака и хтења. Његово књижевно дело, сагледано у целини, према речима Боривоја Маринковића, носи у већем степену друштвено политичко, но књижевностетско значење. У наставку текста, исти аутор нагласиће да је Максимовићева делатност блиска просветитељским назорима умних рационалиста и јозефинистичком опредељењу које је од феудално-патријархалне и назадњачко-клерикалне интензивно тежило филозофској продубљености световно-грађанске и слободоумно-радикалне западноевропске културне оријентације (Marinković 2008: 37).

Својеврсно ограђивање тела и интима, започело у периоду од XVI до XVIII века, изазвало је раздвајање међу телима – она се склањају једна од

других и долази, у извесној мери, до спречавања додира и погледа, који би могли нарушити тај вештачки начињен штит, оформљен око телесног. Време пристojности подразумеваће *контролисану уметност представљања себе пред групима*, тачније, *оној идентитетској који желимо да нам се призна* (Arijes, Dibi 2002: 147). У том смислу, еротска књижевност или књижевност с елементима еротског представља важан фактор за неговање сексуалности – бестидна осећања на том месту ослобођена су и одатле се црпе; биће постаје растеређено, а сексуална радозналост бива задовољена. С друге стране, простор пристojности темељи се на колективном постојању, континуираним друштвеним ритуалима, нормама и ограничењима. Пристojност, као вештина међусобног раздвајања тела, супротстављена је његовом говору, невербалним знацима која откривају жеље душе. Још је Еразмо почетком шеснаестог века у свом делу *Пристojности за децу* говорио о телесним манифестацијама (покретима, ставовима, мимици) као о показатељима душевног расположења. Покрети су, тврди група аутора, знаци који се могу организовати у језик и не постоји интимност коју не могу одати (Arijes, Dibi 2002: 338). На почетку века просвећености, телесно је означено као срамно и тајно, док деветнаести век у томе одлази још даље: у имућнијим слојевима, правила пристojности налагала су негацију одраза сопственог наог тела у води којом је напуњена када за купање. Стид је била предупређена употребом посебних прашака који су служили за замућивање воде (Arijes, Dibi 2003: 341). Није ни чудо што је осамнаести век, услед тенденциозног грађења „живог зида” пристojности и интимности, „својеручно” начинио места за продор порнографије, као значајног дела књижевне продукције друге половине тог периода. Читалац постаје „провалник” у подручје транспарентности. С тим у вези, можда управо „[...] њој, интимности, делимично дугујемо за то изопачено средство комуникације, сачињено од наших жеља, снова, митова и фантазама, које ми називамо *књижевности*” (Arijes, Dibi 2002: 328).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ / REFERENCE LIST

- Arijes, Dibi 2002: F. Arijes, Ž. Dibi, *Istorija privatnog života 3*, Beograd: Clio.
 Arijes, Dibi 2003: F. Arijes, Ž. Dibi, *Istorija privatnog života 4*, Beograd: Clio.
 Damjanov 2005: S. Damjanov, *Graždanski erotikon*, Novi Sad: Stylos.
 Deržavin 1947: K. N. Deržavin, *Didro i enciklopedisti*, Beograd: Kultura: Zagreb.
 Kostić 1953: M. Kostić, *Mihailo Maksimović, satiričar našeg društva XVIII veka*, Novi Sad: Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, knjiga I.
 Lasek 2004: A. Lasek, *Motiv zle žene u klasicizmu*, Novi Sad: Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, LI/3.

- Lazarević 2008: M. Lazarević, *Mihailo Maksimović – Počeci humorističko-satirične književnosti kod Srba*, XVIII stoleće, Novi Sad : Zavod za kulturu Vojvodine.
- Marinković 2008: B. Marinković, *Zaboravljeni bratstvenici po peru*, Beograd: Službeni glasnik.
- Obradović 1961: D. Obradović, *Izabrani spisi*, priredio Vojslav Đurić, Novi Sad - Beograd: Matica srpska – SKZ.
- O'Fejlen 1981: Dž. O'Fejlen, *Erotska fantazija*, Beograd: Ideje, XII/1.
- Pavić 1991: M. Pavić, „Prosvetiteljstvo”, *Klasicizam, Istorija srpske književnosti* 3, Beograd: Dosije:Naučna knjiga.
- Pejović 1957: D. Pejović, *Francuska prosvetiteljska filozofija*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Timotijević 2006: M. Timotijević, *Radanje moderne privatnosti*, Beograd: Clio.

Vesna D. Jusufović

**AGE OF ENLIGHTENMENT: EROTIC TENDENCIES IN THE WORKS OF
DOSITEJ OBRADOVIĆ, JOVAN MUŠKATIROVIĆ AND MIHAIL MAKSIMOVIĆ**

Summary

In general, the 18th century (and the beginning of 19th century) was marked by a certain tolerance regarding to the area of the body (much less than in the Renaissance), and this time of the widest social distribution (Ariès, Duby 2002: 182), was responsible for the creation of a new way of literary communication, affirming the legitimacy and a certain degree of freedom. Paradoxically is the fact that shame partly obscures the human body, but specific literary production allows him the role of the reader-voyeurs. Nevertheless, this epoch, regardless of certain sexual exceptions (in Europe those are, for example, De Sade, *De La Bretonne*, *De Montigny*, Laclau etc.), body still see as some sort of threat, and any disclosure outside of 'selfness', marks as a threat to the established pattern of behavior. New tendencies in Western culture that came to our area have contributed to certain confusion regarding the permissible degree of freedom, because – on the one hand there was the repression of the church, on the other hand society has witnessed the birth of Enlightenment. The autonomy of reason and rational understanding of religion will slightly change the roads which lead to the body – in fact – although physical love with its purpose of pleasure will not be approved, though the negative attitude of the body will not be so expressed (remember attitudes of D.

Key words: Enlightenment, desire, repression, eros, moral, division, shame, social relations, distance

Рад примљен: 17. 3. 2017.

Рад прихваћен: 29. 3. 2017.